

МИХАЙЛО СЕМЕНОВИЧ ВОРОНЦОВ: ШЛЯХ ВІД ГЕРОЯ ВІЙНИ 1812 р. ДО НОВОРОСІЙСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

У статті висвітлюється важливий етап кар'єри відомого російського державного діяча графа М.С. Воронцова, зокрема акцентується увага на його участі у війні 1812 р., закордонних походах російської армії проти наполеонівських військ (1813–1814 рр.) та командуванні російським окупаційним корпусом у Франції (1815–1818 рр.). Наголошується, що саме у цей період М.С. Воронцов набув ті необхідні знання і досвід як у військовій, так і адміністративно-господарській сферах, які йому знадобилися для успішної діяльності на посаді новоросійського генерал-губернатора (1823–1844 рр.).

Ключові слова: М.С. Воронцов, війна 1812 р., закордонні походи російської армії 1813–1814 рр., російський окупаційний корпус, новоросійський генерал-губернатор.

В статье рассматривается важный этап карьеры известного российского государственного деятеля графа М.С. Воронцова, в частности акцентируется внимание на его участии в войне 1812 г., заграничных походах русской армии против наполеоновских войск (1813–1814 гг.) и командовании русским оккупационным корпусом во Франции (1815–1818 гг.). Отмечается, что именно в этот период М.С. Воронцов приобрёл те необходимые знания и опыт, как в военной, так и административно-хозяйственной сферах, без которых не было бы успешной его деятельности на посту новороссийского генерал-губернатора (1823–1844 гг.).

Ключевые слова: М.С. Воронцов, война 1812 г., заграничные походы русской армии 1813–1814 гг., русский оккупационный корпус, новороссийский генерал-губернатор.

The article lightens up the important career stage of the famous Russian statesman M.S. Vorontsov graph. Especially, attention leads on his participation in the war of 1812, Russian army overseas marches against the Napoleon's forces (1813–1814s) and the control of Russian occupation corps in the France (1815–1818s). Moreover, author noticed that during this period M.S. Vorontsov obtained all the necessary knowledge and the practice in the military and administrative-economic fields. In the future, they stood him in good stead for a successful activity as the Novorossia Governor-General (1823–1844s).

Keywords: M.S. Vorontsov, the war of 1812, Russian army overseas marches (1813–1814th), Russian occupation corps, Novorossia Governor-General.

Протягом XVIII — першої половини XIX ст. представники старовинного дворянського роду Воронцових посідали найвищі посади в державному апараті Російської імперії, були відомими військовими, просвітниками і меценатами. Особливе місце в історії України посів граф, а згодом князь Михайло Семенович Воронцов (1782–1856 рр.), новоросійський генерал-губернатор у 1823–1844 рр., котрий як здібний адміністратор багато зробив для господарського й культурного розвитку Півдня України, розбудови Одеси та інших міст краю, розширення торгівлі через південні порти, розвитку землеробства, будівництва нових доріг, перетворення цього регіону на одну з найрозвинутіших провінцій Росії.

Про життєвий шлях М.С. Воронцова, переважно як державного діяча, існує значний масив наукової і науково-популярної літератури. Утім, менше уваги приділяється діяльності тому етапу його кар'єри, коли він, будучи ще зовсім молодою високоморальною людиною, зарекомендував себе як здібний і досвідчений військовий діяч. Перш, ніж стати високопосадовцем, який протягом двох десятиліть багато у чому визначав розвиток величезного і на той час ще малоосвоєного регіону — Новоросійського краю та вирішував долі його мешканців, він пройшов складний і героїчний шлях війни 1812 р., закордонних походів, командуєного російським окупаційним корпусом у Франції. Набуті знання і досвід не лише у військовій та дипломатичній, а й адміністративній, господарській справах стали запорукою його майбутньої успішної кар'єри як державного діяча.

Батьком Михайла Семеновича був граф Семен Романович Воронцов — відома постать російської історії кінця XVIII — початку XIX ст. Протягом багатьох років він був послом Росії у Великій Британії, набувши величезного дипломатичного досвіду. У цей час його рідний брат — Олександр Романович — був канцлером Російської імперії (1802–1804 рр.), а рідна сестра Катерина Романівна Дашкова — першою головою Імператорської Російської академії (1783–1796 рр.).

Маючи таких відомих родичів (до того ж хрещеною матір'ю Михайла стала сама імператриця Катерина II), юнак був зобов'язаний не тільки продовжувати, а й примножувати славні традиції свого роду. В Англії, де М.С. Воронцов провів дитинство і юність, він отримав гідне виховання та різнобічну освіту. Приміром, за порадою батька Михайло опанував навіть столярне ремесло, щоб на випадок революції в Росії прогодувати себе власною працею. Попри любов до всього англійського (адже англофільство було сімейною рисою Воронцових — звідси й прізвисько Михайло Семеновича — «напівмілорд»), молодий аристократ визнавав себе лише росіянином, вільно говорив рідною мовою, з юних літ мріючи не про політичну чи дипломатичну, а військову кар'єру¹.

М.С. Воронцов належав до того покоління сановників (зокрема О.Х. Бенкендорф, І.В. Васильчиков, Д.Г. Бібіков, В.В. Левашов та ін.), представники якого до призначення на високі державні посади брали участь у численних воєнних кампаніях першої чверті XIX ст., зарекомендувавши себе здібними воєначальниками. Військову кар'єру Михайло Семенович розпочав у жовтні 1801 р. поручиком лейб-гвардії Преображенського полку. Соціальний статус, освіта та

виховання відкривали перед молодим офіцером можливості подальшого просування по службі у Санкт-Петербурзі, утім, за словами одного з друзів його батька, який опікувався М.С. Вороновим на батьківщині, в ньому панувала «схильність, а краще сказати, сильна пристрасть до військової служби»² з можливістю брати участь у справжніх боях. Не бажаючи марширувати вулицями столиці, восени 1803 р. він вирушив на Кавказ, де Росія вела загарбницьку війну проти місцевих народів.

Тут М.С. Воронцов неодноразово довелося побувати під вогнем. Зокрема, він брав участь в експедиції у Закатальську ущелину (1804 р.). Коли в березні 1805 р. у віці 22 років та у чині капітана він повернувся з Кавказу до столиці й продовжив службу у Преображенському полку, то був уже кавалером орденів Св. Георгія IV ступеня, Св. Анни III ступеня і Св. Володимира IV ступеня³. У 1805 р. молодий офіцер у складі російських військ здійснив перший похід по Європі.

До 1812 р. М.С. Воронцов брав участь у більшості кампаній російської армії цього періоду. Зокрема, у вересні 1805 р. він у званні бригад-майора під командуванням генерал-лейтенанта графа П.О. Толстого блокував зі своїм загоном фортецю Гамельн у Померанії. Також брав участь у битвах під Пултуском (грудень 1806 р.) та Фрідландом (червень 1807 р.). У 1809–1811 рр. командуючи Нарвським 3-м піхотним полком М.С. Воронцов у чині полковника воював проти турків. Примітно, що саме тоді цей полк отримав георгіївський прапор. 1811 р. його армійські частини відзначилися у битві під Русуком, а сам він був нагороджений золотою шпагою з діамантами. Проявивши себе як здібний командир, у Молдавії Михайло Семенович став генерал-майором (1810 р.). При цьому кожне військове звання надавалося М.С. Воронцову за заслуги, виявлені в конкретних бойових операціях: за битву при Ечмиадзинському монастирі — капітан (1804 р.), за битву під Пултуском — полковник (1807 р.), за штурм Базарджика — генерал-майор (1810 р.). За хоробрість, виявлену в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр., він був нагороджений орденами Св. Володимира II ступеня і Св. Георгія III ступеня.

М.С. Воронцов, попри проведені за кордоном дитинство і юність, був росіянином не тільки за народженням, а й за духом. Беручи участь у воєнних кампаніях, він набув цінного досвіду під орудою послідовників О.В. Суворова, зміцнилися його морально-вольові риси та принципи, закладені батьком, передусім — служба на благо Росії. Відтак, напередодні франко-російської війни 1812 р. М.С. Воронцов, за свідченнями сучасників, належав до числа найбільш шанованих офіцерів російської армії. Зокрема, дипломат А.П. Бутеньов згадував, що у той час особливою популярністю в армії користувались два молодих генерала — М.С. Воронцов та І.Ф. Паскевич⁴.

Війну з Францією 1812 р. М.С. Воронцов зустрів, командуючи 2-ю зведено-гренадерською дивізією у складі 2-ї армії князя П.І. Багратіона, брав участь у боях біля Романова, Дашковки, у битві під Смоленськом. При Бородині його дивізії довелося обороняти лівий фланг російської позиції (Багратіонові флеші), на який прийшовся головний удар Наполеона. Про цю грандіозну битву

М.С. Воронцов писав: «Коли ми стали позицією біля Бородина, мені було наказано прикривати наш лівий фланг, де 24 серпня в нас відбулося серйозне зіткнення з ворогом (бій за Шевардинський редут — *О.Д.*). Війська першої лінії зазнали досить відчутних втрат, моя дивізія їх замінила, а на наступний день, що передував великій битві, я отримав наказ зайняти і захищати три флеші, споруджені для прикриття лівого флангу, найбільш слабкої ділянки лінії наших військ»⁵.

26 серпня Наполеон вирішив прорвати оборону російської армії саме на її лівому фланзі, у районі Багратіонових флешей. Французам тут протистояли 2-га зведено-гренадерська дивізія М.С. Воронцова, 27-ма дивізія Д.П. Неверовського, а також гусари Охтирського та драгуни Новоросійського полків (згодом їм на допомогу прийдуть інші російські частини). Їх атакували 7 піхотних і 8 кавалерійських дивізій маршалів Мюрата, Даву та Нея.

Запекла оборона флешей тривала з 6-ї години ранку до 12-ї години дня. Генерал-майор М.С. Воронцов особисто повів своїх гренадерів в контратаку і був важко поранений у рукопашному бою (невдовзі він змушений був залишити поле бою). Сам він так згадував про ті події: «Я був поранений мушкетною кулею у стегно під час нашої першої контратаки на флеші; моя брва дивізія була повністю розладнана — від майже 5000 залишилося не більше 300 з одним польовим офіцером, з 4-ма чи 5-ма нашими дивізіями, які обороняли флеші, склалася така ж ситуація»⁶.

Головнокомандуючий російськими військами М.В. Кутузов у повідомленні імператорові Олександрові I про Бородинську битву зазначив, що французи, перш ніж відступити, відчули на собі удар гренадерів графа М.С. Воронцова: «Сильний натиск цих батальйонів перемішав неприятеля, і він відступив у великому безладі, повсюдно винищувався хоробрими нашими військами. Під час цього нападу граф М.С. Воронцов, зазнавши важкого поранення, змушений був залишити свою дивізію»⁷.

Через три доби М.С. Воронцов разом з іншими пораненими опинився в Москві. Про свої переживання у цей час він так згадував: «Це може здатися неймовірним, що навіть за тих серйозних обставин, а можливо, деякою мірою у зв'язку з їх хвилюючим значенням, ми були майже всім задоволені, веселі та навіть їли з великим апетитом. Але насправді критична ситуація наростала, і всі ми передчували, що ця криза може зіграти сприятливу роль у долі нашої Вітчизни; ми усвідомлювали, що так билися, що французи не могли похвалитися виграною перемогою, якби не обставини, котрі змусили нас відступити і залишити древню столицю»⁸.

За день до того, як російська армія покинула Москву (2 вересня), Михайло Семенович із пораненими товаришами вирушив у родовий маєток Воронцових — село Андреевське у Владимирській губернії. У своїх спогадах він лаконічно писав про це: «Значне число моїх друзів і товаришів по нещастю поїхали зі мною, і ми дісталися туди на своїх власних конях і на третій день»⁹. Коли перед тим М.С. Воронцова привезли до власного будинку в Москві, він побачив підводи, на які було навантажено речі з цієї багатой оселі. Граф наказав усе

залишити на місці, а на підводи покласти поранених із кількох московських шпиталів та перевезти на лікування, у тому числі й до свого маєтку. Він також зобов'язав власних ад'ютантів пропонувати тим хворим і пораненим, що їх зустрічали на Владимирській дорозі, вирушати до Андреевського, де було облаштовано шпиталь (тут згодом на утриманні М.С. Воронцова перебувало близько 50 поранених офіцерів і понад 300 рядових). У своєму маєтку граф також створив своєрідний центр, куди сходилася інформація про важливі події, що відбувалися у цей час у Москві та в околицях міста і котра потім передавалася через графа Ф.В. Ростопчина імператорові Олександрові I¹⁰.

Після одужання в Андреевському кожен із рядових отримував від власника маєтку білизну, кожух і 10 руб., котрий потім, сформувавши невелику команду, відправляв їх з унтер-офіцерами в діючу армію. Ті ж, хто продовжував лікування, постійно перебували у центрі уваги М.С. Воронцова, який, пересуваючись на милицях, щоранку навідував своїх постояльців, цікавився їхнім станом. Кожен мав змогу харчуватися або за загальним столом, або у своїй кімнаті, але всі, кому дозволяло здоров'я, за спогадами очевидця тих подій, бажали обідати з графом¹¹.

Спіраючись на палицю, недолікований М.С. Воронцов 29 жовтня 1812 р. залишив Андреевське, щоби знову приєднатися до армії. У Вільні після призначення під командування П.В. Чичагова він прийняв окремий летючий загін 3-ї Західної армії, котрий наступного року відзначився в бою біля Бромберга (7 січня 1813 р.), у захопленні Познані, брав участь в облозі Кюстрина та Магдебурга. Під час Плейсвицького перемир'я (літо 1813 р.) його було переведено в Північну (шведську) армію під командуванням кронпринца Ж. Бернадота, а після відновлення воєнних дій загін М.С. Воронцова брав участь у боях під Денневіцем, Ютербоком, битві під Лейпцигом, узятті Касселя, облозі Гамбурга. Із початком 1814 р. з'єднання М.С. Воронцова активно діяло у Франції у складі Силезької армії під командуванням пруського фельдмаршала Г.Л. Блюхера. Найбільше відзначився М.С. Воронцов у Краонській битві (21–23 лютого 1814 р.), під час якої протягом цілого дня сам Наполеон на чолі переважаючих сил не зміг зломити опір його військ. Михайло Семенович особисто командував піхотою й артилерією, які вели вогонь по супротивнику з дистанції 200–400 м. Його війська вийшли з бою тільки за наказом, у повному порядку, не залишивши переможцеві ані поранених, ані трофеїв¹². Нагородою генералові за цю битву був орден Св. Георгія II ступеня, відтак він став кавалером трьох ступенів цієї найпочеснішої військової відзнаки Росії.

Солдати М.С. Воронцова брали участь у взятті Парижа, зокрема захопили передмістя Ла-Вілетт (війська антинаполеонівської коаліції урочисто вступили до міста 19 березня 1814 р.). Після підписання 18 травня 1814 р. союзними державами мирного договору з Францією М.С. Воронцов був призначений командиром 12-ї піхотної дивізії зі складу авангардного корпусу генерала О.П. Єрмолова. Утім невдовзі йому довелося вирішувати не тільки військові, а й дипломатичні та господарсько-адміністративні питання. Згідно з однією зі статей нового Паризького мирного договору (листопад 1815 р.), передбачалася

тимчасова окупація Франції — розквартирування на її території протягом п'яти років союзних військ чисельністю близько 150 тис. осіб, які мали утримуватися за рахунок французького уряду. Командуючим російським окупаційним корпусом (разом з обслуговуючим персоналом налічував 36 тис. осіб) імператор призначив М.С. Воронцова (у серпні 1815 р. йому було присвоєне звання генерал-ад'ютанта), котрий користувався великою повагою в армії. До того ж останній за походженням, родинними зв'язками з англійською аристократією та освітою якнайкраще підходив для виконання місії¹³. У військах, що перебували під його командуванням, існувала сувора дисципліна, він був здатен своїм авторитетом і досвідом підтримувати серед ввіреного йому контингенту в чужій країні належний порядок, адже французи присутність союзних військових підрозділів на території своєї держави сприймали саме як окупацію, що накладало особливий відбиток на взаємостосунки військових з місцевим населенням. Крім того, М.С. Воронцов користувався прихильністю головнокомандувача союзних військ — герцога Веллінгтона. Корпусна квартира росіян була в місті Мобеж.

На момент цього призначення М.С. Воронцов уже мав достатній досвід спілкування з цивільним населенням держав, на території яких відбувалися воєнні дії. Він постійно наголошував, що сенс перебування російських військ у Франції не тільки в тому, щоб ніхто не наважувався порушувати відповідні місцеві закони, а й щоб кожен за необхідності надавав допомогу французьким властям. Саме у час, коли М.С. Воронцов командував російським окупаційним корпусом у Франції (з вересня 1815 до грудня 1818 рр.), поступово складався його стиль керівництва: твердість і наполегливість у досягненні поставленої мети, сумлінність, дисциплінованість, вміння творчо підходити до складних питань і самостійно їх вирішувати. За спогадами сучасників, цей аристократ був простим у побуті, привітним і уважним, хоча й вирізнявся амбітністю. Так, О.М. Дондуков-Корсаков, який у молоді роки служив чиновником з особливих доручень у підпорядкуванні М.С. Воронцова, наголошував на його європейському світогляді, а відомий російський мемуарист і бессарабський віцегубернатор П.П. Вігель вважав того сильною особистістю. Яскравим прикладом незалежності мислення М.С. Воронцова був випадок, коли Олександр I зробив йому зауваження, що солдати під його командою крокують повільно, на що той відповів: «Государю! Ми цим кроком дійшли до Парижа»¹⁴.

У Франції М.С. Воронцов виявив себе не тільки як вправний командир, а і як розумний та підприємливий господарник. Достатньо продумане вирішення соціально-економічних, адміністративно-господарських, культурних проблем багато у чому сприяло здоровій моральній атмосфері серед особового складу частин окупаційного корпусу, що перебуватимуть у чужій країні декілька років. Приміром, уклавши взаємовигідні контракти з підрядниками як у Росії, так і Франції, М.С. Воронцову вдалося налагодити забезпечення військ усім необхідним для нормальної життєдіяльності¹⁵. Утім, за деякими даними, він з часом був змушений продати отриманий у спадок маєток, щоби розплатитися з французькими кредиторами за гучні бенкети офіцерів, котрі, як правило, пиячили в борг¹⁶.

У цей час особливо яскраво проявились найкращі людські риси Михайла Семеновича. Тоді, коли в російській армії традиційно дивилися на солдат як на худобу, М.С. Воронцов рішуче обмежив сваволю командирів у своєму корпусі. Ще в 1815 р., коли командував 12-ю піхотною дивізією, він розробив правила для поводження з нижніми чинами. Зокрема, у 1-му пункті зазначалося: «Жодна особа в роті, крім конкретного ротного командира, не має права карати нижніх чинів жодним ударом». Далі йшлося: «Оскільки солдат, який ніколи ще палицями покараний не був, набагато здатніший до відчуття амбіцій, гідних справжнього воїна і сина Вітчизни, і швидше можна чекати від нього доброї служби та прикладу іншим¹⁷. У російському окупаційному корпусі було зведено до мінімуму жорстоке ставлення до рядових військовослужбовців. Позиція М.С. Воронцова, який відкрито виступав проти морального і фізичного приниження солдатів, додавала йому популярності в армії.

Командувач окупаційного корпусу впровадив цілу програму з розвитку освіти серед солдатів за т.зв. ланкастерською методикою. Зокрема, було створено чотири училища, в яких навчалися рядові й навіть унтер-офіцери. У корпусній типографії в 1817–1818 рр. було надруковано «Краткую методу взаимного обучения для первоначальной школы русских солдат, приспособленную равно и для детей», а також «Собрание стихотворений для чтения в солдатских школах отдельного Российского корпуса во Франции». Завдяки просвітницькій діяльності командування за період перебування у Франції грамоті навчалися майже півтори тисячі солдатів. Підтриманню високого морального духу серед військовослужбовців неабияк сприяла налагоджена завдяки М.С. Воронцову доставка приватної кореспонденції з Франції до Росії та навпаки. Так, тільки в Росію було відправлено 20,8 тис. листів¹⁸.

Завдяки рішучим і послідовним заходам М.С. Воронцову відразу вдалося стабілізувати ситуацію у вирішенні перших конфліктів, які виникли між росіянами і місцевим населенням на початку перебування корпусу у Франції. Цьому сприяла належним чином продумана і розроблена система кримінальної відповідальності з обох сторін. Командувач підтримував сувору дисципліну серед своїх підлеглих і не залишав без покарання жодного проступку. Сучасник подій П.П. Вігель, котрий, як відомо, недолюбував М.С. Воронцова, засвідчував, що й ті люди, які не завжди сприймали цього аристократа як особистість, виявляли натомість захоплення його популярністю серед підлеглих: «Слід [...] припускати в ньому щось надзвичайне, що підкорює йому людей, незважаючи на всі слабкості. Мобез був сповнений його імені, воно вимовлялося на кожному кроці та через кожні п'ять хвилин. Він створив дружину з відданих йому душою [...] людей. Для них [...] мав він непогрішність папи; він не міг зробити чогось несправедливого або невмілого, чогось сказати недоречного; безупинно грішили вони проти заповіді, яка промовляє: не сотвори собі кумира. Не будучи царем, вічно чув він біля себе лестоці, тільки щиросерді, ентузіазмом до нього зроблені»¹⁹.

Після конгресу глав європейських держав в Аахені восени 1818 р., де М.С. Воронцов був серед членів делегації, яка представляла інтереси Росії, і

найголовнішою метою скликання якого було скорочення терміну окупації французької території союзними військами й визначення політики держав-переможців до Франції, російські війська залишили цю країну²⁰.

Перебування М.С. Воронцова на посаді командуючого російським окупаційним корпусом у Франції було своєрідним перехідним періодом між його військовою кар'єрою, пік якої припав на війну 1812 р. і боротьбу з Наполеоном в Європі, та діяльністю на посту новоросійського генерал-губернатора. За кордоном він набув необхідного для майбутньої кар'єри державного діяча політичного й адміністративного досвіду у вирішенні військових, дипломатичних, господарських, соціальних і культурних питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Захарова О.Ю.* Михаил Семёнович Воронцов: Страницы биографии. — Симферополь, 2012. — С. 14–21.

² *Рябинин Д.Д.* Биография графа С.Р. Воронцова // Русский архив. — 1879. — Кн. 1. — Т. 4. — С. 447.

³ *Захарова О.Ю.* Указ. соч. — С. 29.

⁴ Воспоминания А.П. Бутенёва // Русский архив. — 1881. — Кн. 3. — С. 64.

⁵ 1812–1814: Секретная переписка генерала П.И. Багратиона. Личные письма генерала Н.Н. Раевского. Записки генерала М.С. Воронцова. Дневники офицеров Русской армии: Из собрания Гос. ист. музея / Сост. Ф.А. Петров и др. — Москва, 1992. — С. 277.

⁶ Там же. — С. 278.

⁷ Бородино: Документы, письма, воспоминания / Под ред. Л.Г. Бескровного, Г.П. Мещерякова. — Москва, 1962. — С. 193.

⁸ 1812–1814: Секретная переписка генерала П.И. Багратиона... — С. 279.

⁹ Там же. — С. 283.

¹⁰ Из записок А.Я. Булгакова // Русский архив. — 1900. — № 7. — С. 270, 271, 274–275.

¹¹ Там же. — С. 271–272.

¹² *Захарова О.Ю.* Указ. соч. — С. 41–42.

¹³ *Давыдов М.* Оппозиция Его Величества. — Москва, 1994. — С. 47.

¹⁴ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття. — К., 2005. — С. 175.

¹⁵ *Захарова О.Ю.* Указ. соч. — С. 53.

¹⁶ *Третьякова Л.* Невольник чести // Вокруг света. — 2001. — № 4. — С. 21.

¹⁷ *Воронцов М.С.* Некоторые правила для обхождения с нижними чинами в 12-й пехотной дивизии (1815) // Русский архив. — 1877. — Кн. 2. — Вып. 6. — С. 167.

¹⁸ *Давыдов М.* Указ. соч. — С. 49–50.

¹⁹ *Цит. за:* Там же. — С. 48.

²⁰ *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы. — Ростов-на-Дону, 1995. — Т. 1. — С. 452.

Стаття надійшла до редколегії 21.11.2012.